

Грибовський В.В.

**Традиційна економіка причорноморських ногайців та її
трансформації у XVIII столітті**

Від стародавніх часів Південна Україна лишалася ареалом розселення різних кочових народів, будучи невід'ємною складовою частиною кочівницької ойкумени Великого Євразійського Степу. Ногайці були останніми кочовиками напередодні української колонізації та інтеграції регіону в єдиний етнокультурний простір України. Напрацьовані ними соціокультурні уклади вплинули на формування традиційної культури українців Півдня і, зокрема, Середнього Придніпров'я – регіону, пов'язаному із запорозьким козацтвом, що перебувало в тісному контакті з тюркомовним світом. Сама постановка питання дослідження взаємин українського Запорожжя з кочівницьким довкіллям актуалізує вивчення цілого комплексу проблем. Серед них особливу наукову вагу становить дослідження традиційної економіки номадів, оскільки окремі її елементи абсорбувалися українськими переселенцями й слугували матеріалом для формування регіонального комплексу матеріальної культури.

У зв'язку з цим потребує окремого розгляду соціально-економічна організація кочівницьких спільнот. Домінування позитивістсько-

еволюціоністських візій у науковому дискурсі спричинилися до усталення інерції погляду на те, що у всезагальному русі від простих до складних форм соціальної організації кочовики буцім проходили стадії кочування-напівкочування-осілости. Відтак, збільшення питомої ваги землеробства в їхньому господарстві сприймається як індикатор суспільного поступу [17; 43].

Втім, у науковій літературі накопичено значний матеріал стосовно того, що седентаризація (осідання на землю) кочовиків не завжди є соціальним поступом і ознакою вдосконалення фундаментальних інститутів номадів, а радше вказує на руйнівні-нівелюючі процеси, котрі спричиняють загальну деградацію спільноти, ніж її прогрес. Так, С. О. Плетньова виокремила три стадії кочування номадів на шляху “від кочовищ до міст”. Початкова стадія позначає процес перманентного нашестя, коли кочовики займають чи завойовують територію під кочовища, перебуваючи в стані формування нової етнічної спільноти й формуючи нестійкі політичні утворення. Ознакою другої стадії визначено наявність усталених маршрутів кочування, дотримання повного циклу кочування, в якому землеробство, котре виникає при стаціонарних зимівниках-кишлах, становить неодмінну частку загального ритму господарської діяльності. Третя стадія характеризує ситуацію переважання землеробства над кочовим скотарством, утворення стійкого етносу і державності з усіма атрибутами феодалізму [43, с. 123]. Таким чином, лише з переходом до осілости у кочовиків з’являється власне феодальні відносини і державні інститути.

Висновки С. Плетньової цілком вразливі для іманентної критики. Якщо дослідниця цілком слушно стверджує про те, що означені нею стадії кочування притаманні номадам будь-яких часів, то незрозуміло, чому допускається саме формулювання “кочовики Середньовіччя”, без з’ясування того, чим середньовічні номади відрізняються від кочовиків стародавнього світу, котрі, перейшовши до осілости (як от геродотові алізони та скіфи-землероби), мали стати, згідно з логікою Плетньової, феодальними суспільствами, уявно випереджаючи за рівнем розвитку сусідні рабовласницькі античні поліси. Сучасний орієнталіст Л. С. Васильєв переконливо обґрунтував, що в історії Сходу неможливо провести грань між Стародавньою добою та Середньовіччям, а єдина підоснова такого розмежування – академічна традиція зі стійкими ремінісценціями європоцентризму [15, с. 252-258].

З іншого боку, виокремлена С. Плетньовою стадія “нашестя” є періодом малої протяжності, третя стадія (осідання) вказує на втрату кочовиками свого власне “кочівницького специфікуму (предметної якості). Лише друга позначає період довгої тривалості, адекватно охоплює своїми характеристиками властивості кочового соціуму. Тим самим, вона, власне, не є стадією, а радше якістю, яку можна або набути, або втратити. Жоден із зазначених С. Плетньовою прикладів створення кочовиками “феодальних держав” не був результатом іманентного розвитку номадів, а траплявся внаслідок дії зовнішніх чинників: міжнародної торгівлі, завоювання й асиміляції землеробського населення чи навпаки, культурного та політичного впливу сусідів. При цьому, кочовик, розуміючи свою окремішність, свідомо протидіяв обставинам, що

спонукали його втрачати ідентичність. Включаючись до чужої системи, в тому числі й феодальної, він набував іншої властивості, позбувшись власної ідентичності. Кочовику довелося б припинити бути кочовиком, аби цілком відповідати ознакам однієї з п'яти суспільно-економічних формацій.

Вказані аргументи у радянській історіографії представлено позицією Г. Є. Маркова щодо особного “номадного” способу виробництва: “не дивлячись на потужний усебічний вплив з боку доокружних цивілізацій, мешканці степів не пішли шляхом створення цивілізацій давньосхідного типу, а своїм власним шляхом [32, с. 25]. За його висновком, у номадів “на різних етапах ... історії та в різних місцевостях землеробство, торгівля, ремесло, супровід караванів, грабунок тощо відігравали більшу або меншу роль. Однак основу існування кочовиків завжди складало екстенсивне скотарство в умовах сезонних перекочівок” [33, с. 272]. Аргументацію, що заперечувала стадіально-еволюціоністські моделі подали А. М. Хазанов (твердження про “адаптацію кочового скотарства до природно-географічного оточення. Зворотній її бік – необхідність активної адаптації номадизма до зовнішнього світу” [30, с. 192-193]), Л. М. Гумільов (окреслення циклізму, зумовленого “включенням кочовиків у геобіоценози аридної зони” [20, с. 245]), О. Прицак (наголос на протиставленні “циклічного світосприймання кочовиків і лінійного мислення осідлої цивілізації”. Творення кочівницьких імперій відбувається за наявності зовнішнього чинника – сприятливої кон’юнктури світової торгівлі: “початковий капітал для такого об’єднання давали професійні міжнародні торговці, які ... були зацікавлені в підтриманні безпеки впродовж міжнародних торговельних шляхів” [Цит. за: 13, с. 10-11]). Позначивши найвищою стадією еволюції кочівницької спільноти складне вождівство-чіфдом, Л. С. Васильєв зауважив, що кочування становило об’єктивну межу, яку кочовик не міг подолати на шляху до творення більш складних форм соціальної еволюції – держави [16, с. 169, 175]. Сучасні російські кочівникознавці В. В. Трепавлов і М. М. Крадін, використовуючи токсонім “ciefdom” та його російськомовний відповідник “вождество, суперсложное вождество”, залучили до розгляду матеріал історії Ногайської Орди. Використання іншого таксоніму – “кочівницька імперія” – позбавило дослідників, перефразуючи Мішеля Фуко, диктату дефініцій. Адже застосування понять на кшталт “феодалізм” і “кочівницька феодальна верхівка” автоматично тягне дослідження до позитивістсько-еволюціоністської парадигми.

Кочівницький тип економіки формувався в умовах континентального клімату і слабкої забезпеченості водними ресурсами. Зростання господарства номадів у аридній зоні не могло відбуватися шляхом інтенсифікації та концентрації, оскільки в такому разі призводило до збільшення навантаження на пасовища і зменшення врожайності травостою. Кочівництво ґрунтувалося на дисперсній організації матеріального виробництва. Щільність населення номадного колективу не перебільшувала 2 чол. на 1 кв. км. Надмірна концентрація худоби виснажувала кормові ресурси степу і, в разі критичного виснаження пасовищ, переривалася екологічними (джути, епізоотії) та соціальними чинниками, що виявлялися у механізмах розосередження матеріальних цінностей, зокрема через здійснення обов’язкового розподілу

майна після смерті власника, сплату калиму, дотримання звичаїв гостинності та інших престижних витрат [50]. Таким чином, господарство номадів становило складну, екологічно збалансовану і раціональну систему скотарства, прилаштовану до євразійської аридної зони. На ефективність її функціонування безпосередньо впливала політична безпека кочового колективу, від якої залежала наявність або відсутність стабільних маршрутів кочування, а тим самим – і можливість здійснення усього виробничого циклу кочівницького господарства.

У період існування Ногайської Орди на Нижній Волзі ногайці мали стабільну територію кочування, усталені маршрути кочівок за меридіональним принципом: зима – південь, літо – північ. Крайні пункти маршрутів становили місця літовок (яйла) і зимівок (кишла). Худобу цілорічно утримували на підніжному кормі й переганяли мірою виснаження пасовищ, не допускаючи повного витравлення травостою. Задля цього потрібна була чітка організація перекочівок з боку потестарних структур номадної спільноти. До середини XVI ст. у Поволжі існувала, за висновком Є. Поноженка, “достатньо чітко оформлена система кочування з визначеними маршрутами перекочівок і планомірним використанням зимових, весняних, літніх та осінніх пасовищ, установлених для кожного кочового колективу”. При зимівниках-кишлах кожної весни лишалися ті, хто в силу різних причин (сувора зима, джут, посуха, епізоотії) втратив худобу чи не мав її в достатній кількості для кочування [44, с. 68-69].

Міграції ногайців до Північного Причорномор'я, що відбулися в результаті занепаду Ногайської Орди з середині XVI ст., занурили ногайців у нові політико-економічні умови, відмінні від тих, що існували у Поволжі. Обмежувалися площі кочовищ; експлуатація літніх пасовищ, розташованих на півночі ставала вкрай небезпечною через сусідство запорозького і донського козацтва. Військові й здобичницькі рейди козаків на турецькі фортеці та “кримські улуси” примушували кочовиків-ногайців змінювати ритми й напрямки кочування. Перебування причорноморських номадів в середній течії Дніпра і Південного Бугу з часу появи уходницьких ватаг, що щовесни йшли з Городової України на Низ Дніпра, стало можливим лише взимку, а з настанням весни номади відкочували ближче до моря або на Кримський півострів. “Наскільки наш Бористен незручний для перекопців улітку, настільки вигідний для них узимку, тому що ... з припиненням судноплавства, вони з повною безпекою пасуть свої стада ... на островах серед лозових заростів на цій ріці”, – писав М. Литвин [24, с. 50]. М. Бронєвський доповнив ці свідчення: “татари ці дуже бояться наших низовських козаків ... [а] також тих стрільців, котрі влітку й восени плавають по Бористену і чинять на них раптові й сильні напади. Однак ... коли Бористен вкривається кригою, вони звичайно залишаються [тут] на зимове кочування” [11, с. 338]. Запорожці, за свідченням М. Бельського, “завдають дуже часто великого лиха татарам і туркам., а в полях (в степу, – В. Г.) немало брали здобичі, так що тепер і турки, і татари побоюються далеко виганяти овець і рогату худобу на пасовище, як вони колись пасли, також не пасуть вони худобу ніде і по тому [лівому] боці Дніпра на відстані лише десяти миль від берега” [42, с. 482]. У травні 1646 р. на урмаметівських ногайців

напали до 7 тис. запорожців, від яких вони сховалися за Перекопом. Лише у серпні того ж року, ногайці зважилися кочувати біля р. Молочної [21, с. 3].

Переважне використання ногайцями малих нерозбірних кибиток-отав [14, с. 52; 37, с. 485; 10, с. 130] порівняно з великими розбірними юртами-терме свідчить про те, що у причорноморських степах кочування відбувалося за більш рухливим порядком. Вірогідно, тип кочування таких колективів був стаціонарним, зосередженим довкола певних водоймищ, колодязів і копаней, лісових угідь, луків тощо; колективи, що спільно кочували за стаціонарним типом, не могли бути чисельними. Ситуація перманентних воєн, що тривали на українському степовому порубіжжі протягом XVII – на початку XVIII ст., примушувала кочові мікрогрупи часто змінювати кочовища. Однак навіть за таких несприятливих для кочування умов залишалося місце для землеробства і будівництва зимівників-кишел.

Ще Йосафат Барбаро (1431) засвідчив, що землеробство є однією з складових звичайної господарської діяльності кочового населення Золотої Орди: “Наприкінці лютого по всій орді розголошують всім бажаючим робити посіви, аби вони завчасно приготували все, що для цього потрібно; адже в такий-то день березня визначено йти до певного місця, наміченого для сівби. У наслідок такого розголошення, всі, *хто бажає*, невідкладно чинять приготування, нагромаджують насіннєвий хліб на гарби і йдуть з робочою худобою, жінками та дітьми ... до призначеного місця, котре зазвичай розташовується не далі, як два дні шляху... . Тут залишаються вони доти, доки не зорють землю, посіють хліб, а потім вже повертаються в орду. А між тим, хан ... постійно наглядає за ними на віддалі, все кружляє довкола засіяного поля... . Коли ж хліб дозріє, то всі, хто бажає, як сіячі, так нарівно і покупці, йдуть туди задля жнив, з гарбами, волами і верблюдами та з усім потрібним”. Далі: “Ґрунт ... у них дуже [придатний для землеробства]. Пшениця з великим зерном і нерідко родиться сам-п’ятдесят, а просо – сам-сто. Інколи жнива бувають настільки багатими, що [татари] не знають, де залишати хліб і частину його ... кидають на місці” [45, с. 36-38]. Зауважені самовидцем “усі, хто бажає сіяти хліб”, позначає здебільшого тих, хто *не міг* здійснювати повноцінне кочування. Кочовик, що вимушено брався за хліборобство, довго залишався при надії повернутися до такого бажаного і престижного кочового життя і, справді, інколи повертався. Престиж кочування, протиставлення себе “брудним землеробам”, котрі “паскудять під себе”, пагордливе ставлення до землеробської праці, були важливим мотивом поведінки номада; так само, образ свіжого повітря нічим не обмеженого степу – найвищою естетичною цінністю. Ногайці надзвичайно пишалися знатністю своїх кочових предків. Відхід від кочування значив розрив з предківськими нормами життя. Ногайці з презирством ставилися до персів, називаючи їх “рижоголовими”, зневажали турків і нижчими за себе вважали кримських татар . Ногайська аристократія вважала зневагою укладати з ними шлюби . Як писав знавець молочанських ногайців німець -меноніт Корніс , “поза своєю округою не знаючи нічого ... , ногаєць у дурній пагорді , що походила від невігластва, вважав себе володарем всесвіту” [29, с. 12-13, 20].

То ж землеробство завжди було небажаним, але неминучим супутником кочівницького господарства. Той, хто втратив худобу й не міг рушити на кочування, або ставав чабаном більш удачливих одноплемінників, або залишався в зимівнику, сіяв хліб, просо тощо, не вдаючись до складної агрикультури. Якщо траплялося розжитися худобою, взявши участь у набігу чи іншим способом, вимушений землероб, вірогідно, мав шанс поновити свій поважний статус кочовика. За висновками С. І. Руденка, для нормального кочування кожна сім'я повинна мати 25 умовних коней, а один кінь за своєю ефективністю в пересуванні та забезпеченні продуктами скотарства прирівнювався до 6 овець або кіз [32, с. 21]. За ногайськими уявленнями, заможність становило володіння стадом від 200 до 500 голів великої рогатої худоби, а також кінським табуном у декілька тисяч голів [8, с. 251]. Зимівники-кишла, котрі використовували протягом тривалого часу, завдяки природній седентаризації кочовиків перетворювалися на стаціонарні поселення. Втім, у випадку з причорноморськими ногайцями (у першу чергу буджаківцями, про що нижче буде сказано більш докладно) ми частіше маємо справу з насильницькою седентаризацією, а не з “еволюцією”, зумовленою внутрішніми чинниками. Кількість стаціонарних поселень у причорноморських ногайців навіть на початку ХІХ ст. була мізерно малою. Однак міра залучення їх до виробництва та збуту збіжжя перевищувала обсяги подібних занять ногайців Поволжя.

Одне з ранніх свідчень щодо “татар” Перекопської орди, подане М. Меховським (1517), фіксує наявність у них землеробства: “Деякі з них розорюють і засівають просом одну або дві смуги [землі] довжиною в тричотири югери та більше. З проса вони готують їжу і баїрам, тобто тісто. У них немає пшениці, немає й ніяких овочів... П'ють воду, молоко й пиво, зварене з проса ... [яке] вони звать буза” [34, с. 59]. У М. Бронєвського (1578) також зазначено наявність зимівників та землеробства в Очаківському степу: “смугу землі вкрито нивами, луками й татарськими житлами.., їх зроблено з тонких дерев, обмазано мулякою, грязюкою або кізяком, і вкрито очеретом”. Ці “татари” зазвичай виходили на кочування у квітні, а поверталися для збирання хліба наприкінці літа, де й залишалися на зимівлю. Бронєвський зауважив, що сучасні йому “татари” відрізняються від “давніх” тим, що “багато з них оброблюють поля і часто збирають сіно” [11, с. 337-338]. На початку ХVІІ ст. відмінність господарських укладів кримських татар і ногайців стала більш виразною. У свідченні Жана де Люка (1625) зазначено, що “перекопські татари” мало споживають хліба, але їдять багато м'яса, особливо конини. Для обробки землі використовували рабів. Цей самовидець зазначив, що у Криму взагалі хліб дуже дешевий, бо виробляють його у значно більшій кількості, ніж споживають. Ногайці вирізнялися тим, що зовсім не займалися землеробством, а невелика частка проса, яку вони споживали, отримувалася у міновій торгівлі з черкесами [37, с. 477, 485-486]. Ф. Ферран (1709) зазначив: “Ногайці довго не живуть на одному місці. Довше вони залишаються там, де засівають поля, але по закінченню жнив завжди перекочують до інших місць”. Однак при цьому наголошено, що “у ногайців немає ані хліба, ані вина, ні солі, ні масла, ні пряностей. Просо і молоко становить їх звичайну їжу” [56, с. 45-47].

Підпорядкування ногайців Кримському ханству тягнуло за собою й господарську залежність, котру, в свою чергу, визначала економічна кон'юнктура чорноморського регіону. Північне Причорномор'я традиційно постачало до центральних регіонів Османської імперії хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. За висновком Г. Іналджика, “щоб збільшити виробництво зернових і задовольнити ринковий попит, аристократія Кримського ханату влаштовувала у степовій зоні колонії сільськогосподарських робітників, що склалися з руських полонених. Напівномади з Північного Причорномор'я також вирощували зерно на експорт” [23, с. 143]. При обмеженому споживанні номадами хлібопродуктів, вирощення та продаж збіжжя дозволяло їм отримувати ремісничі вироби, головним чином продукцію залізобитних ремесел: сільськогосподарський реманент, зброю й обладунок. Для переробки вирощеного кочовиками зерна на борошно у портових містах степового узбережжя Чорного моря будувалися великі млини та гармани, зокрема в Очакові [59, с. 123] та Гезлеві [47, с. 72-73]; вірогідно, прилаштування для обмолоту вирощеного кочовиками збіжжя існували і в дельті Дунаю – в містечку Кара-Гарман. Таким чином, наявність у кочових ногайців землеробства, орієнтованого не на внутрішнє споживання, а на експорт дозволяє виявити певну їх подібність до геродотових скіфів-землеробів, господарська діяльність яких також була пов'язана з торговельно-господарською системою чорноморського регіону, експортом і мінімальним споживанням вирощеного збіжжя.

Однак хліб, вирощений тюркомовним населенням Північного Причорномор'я, був невисокої якості та, у більшості, використовувалося в турецьких містах як кормове зерно для худоби [52, с. 43]. Ногайське збіжжя, звісно, не могло конкурувати з високоякісною пшеницею східного Середземномор'я, а тому й не експортувалося далі анатолійського узбережжя. Більш вигідний експорт складали раби-ясирі, які здобувалися під час набігів на землі північних сусідів. Про величезні обсяги работоргівлі, в якій були задіяні ногайці, можемо судити за отриманими турецькими митницями у Кафі й Кілії зборами, що становили більше 50 тис. дукатів, а інколи зростали ще на 30 тис. дукатів [31, с. 195]. З чорноморських торговельних центрів раби потрапляли до Середземномор'я. Випадок з українським селянином Антоном Бородаєм засвідчує той величезний географічний обшир, на якому здійснювалася торгівля українськими полоняниками. У 1709 р. Бородая полонили буджаківці; близько місяця він був у ногайця Османа, який продав його в Кілії якомусь Єлдашу Мегмедову, той у Стамбулі перепродав бранця туниському купцеві Алі Папасу за 50 левків, у якого він провів 25 років. Лише у 1735 р. Бородая викупили італійці й дозволили повернутися на батьківщину [2, арк. 15].

Кримські хани задля протидії міграції ногайців за межі Причорномор'я (особливо на ранніх етапах) вдавалися до заходів, спрямованих на їх примусову седентаризацію. Ногайці Буджацької орди, котрі першими закріпилися під владою Кримського ханства, були змушені з наказу хана “зламати свої гарби”, побудувати стаціонарні села й перейти в розряд податного населення – райя [59, с. 195]. В степовому Криму ритуальне “ламання гарб” і насильницьке

переведення кочовиків до осілости здійснювалося з наказу ханів ще у XVI ст. [36, с. 384]. На початку XVIII ст. у Буджаку фіксується 200 ногайських сіл. Однак ця осілість ще не засвідчила остаточного переходу до землеробського господарства: “А понеже вся Буджацкая степь безводна и лесов нет, а лошадей и рогатого скоту ... и живностей изобилно, и сенами обилно, и рогатой скот и лошадей кормят по полям в степи ... и содержат себя в воровству (тобто в набігах за землеробів-сусідів та у грабунку купців, – *В. Г.*) а не в паше и ремесла не имеют и за пашею ходят немногие, и для того у них в хлебе скудно; кроме проса да ячменя не родитца и печеного хлеба не продают, понеже сами не имеют, и питаютца болши мясом и молоком да просяными и ячменными лепешками, которые пекут на навозе, и хаты имеют мазанки таким же навозом направленные, и те самые малые и смрадные, и дух от навоза весьма тяжкой” [48, с. 35]. Таким чином, питома вага землеробства у напівосілих буджаківців була близькою до традиційних для кочовиків меж. На першому плані залишалось скотарство і здобичництво. Як показує порівняльно-історичний матеріал, в умовах напівосілости випас худоби здійснювався загінним способом, що передбачав чітке чергуванням пасовищ. Не дивлячись на засвідчену джерелами значну кількість худоби, у посушливих степах Буджаку скотарство існувало в умовах підвищеного ризику, стада буджаківців часто гинули через нестачу води [26, с. 11]. Компенсувати втрати буджацьким ногайцям доводилося традиційним здійсненням набігів на землеробське довкілля – румунські, молдовські та українські землі.

З початком XVIII ст. в економіці кримських татар і причорноморських ногайців відбуваються важливі трансформації, зумовлені унормуванням відносин і стабілізацією кордонів Османської імперії та Кримського ханства з Росією і Річчю Посполитою. Скорочення частоти і масштабності набігів призвело до згортання обсягів работорівлі. Стабілізація кордонів спричинила нову економічну ситуацію й торговельну кон'юнктуру, помітно підвищився рівень безпеки на степовому порубіжжі. Завдяки цьому створюються сприятливі умови для розвитку землеробського господарства як серед осілого населення Криму, так і кочових ногайців. Використання обмежених пасовищних ресурсів причорноморських степів при усталених формах кочівницької економіки не дозволяло збільшувати поголів'я худоби, доводити чисельність стад до обсягів природних потреб, що існували у великих кочівницьких колективів. Протягом XVI-XVII ст. збільшення кількості кочового населення Північного Причорномор'я забезпечувалось за рахунок систематичної дистанційної експлуатації землеробських суспільств (набіги, данина). На початку XVIII ст. населення Кримського ханства позбавляється такого ресурсу. Пошук нових додаткових ресурсів спрямовується в напрямку певної інтенсифікації скотарства і збільшення питомої ваги землеробства. У нових економічних умовах більшою мірою, ніж при традиційних формах ведення кочівницького господарства практикується сінокосіння, використання загінного способу випасу худоби і будівництво зимівників з прилаштованими для худоби приміщеннями. Набуває широкого вжитку сільськогосподарський реманент, призначений для землеробства. За даними Ш. де Пейсонеля, німецькі коси становили важливий

предмет імпорту Криму. Їх завозили по Дунаю до Волощини, а звідти до “країни ногайців”; щорічно їх ввозили більше 200 тис. штук, значну частину яких закупляли ногайці [62, с. 204-209]. Поширення у ногайців сінокосіння фіксується й документами Архіву Коша [6, с. 242; 7, с. 579].

На степових теренах у цей період спостерігається збільшення стаціонарних сільськогосподарських об'єктів, котрі належали мешканцям Перекопу, Гезлеве, Бахчисараю, Очакова та інших причорноморських міст. Їхні власники і працівники характеризуються строкатим етнічним складом, у більшості джерела згадують кримських татар, також турків, вірмен, кримських греків, навіть сербів і черкесів. У джерелах ці об'єкти фіксуються під назвою “овчарських хуторів”, “овчарських зимівників”, “овчарень” і “овчарських прогонів”, “скотських кошів” і “кінських табунів”. Найчастіше вони позначалися назвою “кіш” (кхош), що у тюркомовних кочовиків мало значення і укріпленого табору, і 10 об'єднаних овечих отар. Зазвичай у кримських татар при кожному стаді перебувало три чабани, найбільш жвавий і тямущий ставав керівником чабанів об'єданого стада отримував “титул” отамана [49, с. 343-344]. Чабани, що працювали в цих господарствах, добиралися головним чином з осілих мешканців Криму. Документи Архіву Коша Нової Запорозької Січі фіксують серед них кримських татар, греків, вірмен, навіть сербів (“сербські овчары”); зазначені у документах також і чабанські отамани. Цілком вірогідно, що до числа чабанів потрапляли і ногайці. Однак документи Архіву Коша чітко означають чабанів як татар, відрізняючи їх від кочовиків-ногайців.

Утримання худоби в “кошах” відрізнялося від властивих кочовикам способів і ґрунтувалося на відгінно-пасовищному скотарстві. Склад стада в цих господарствах визначався наявністю овець, великої рогатої худоби, коней [4, с. 450; 61, с. 18, 26, 28]. Поблизу “кошів” спорадично виникали смуги хліборобської осілості – так звані “татарские деревни” з оброблюваними полями. У 1749 р. якийсь “татарин” Махомед-бей мешкав у “деревни Кышкаре” і перебував “на жнитьбе хлеба в урочище Кюкюн”. Є вказівки на розташування в тому ж урочищі “Чонгарской деревни да деревни же Доганыш отомана” [61, с. 22]. У вівчарському хуторі кримського татарина Хасана, розташованому в урочищі Токмак, зберігалось борошно – “один чювал дюгеун (то есть по татарски мука)” [6, с. 325]. Назва цих поселень як “деревни” швидше за все завдячує неточним перекладам, зробленим російськими перекладачами з слова “аул”. Аул – це не обов'язково стаціонарне поселення, а радше – територіальна община, котра може бути як кочовою, так і землеробською. Ногайці кочували аулами різної величини.

У середині XVIII ст. помітно зростають обсяги землеробства і в причорноморських ногайців. Червнем 1761 р. датовано повідомлення: “По степам как на той стороне Перекопа, так и на сей хлеба взростом хорошие болшие и дожди ежечасъто идут” [3, арк. 57]. У міжиріччі Південного Бугу і Дніпра, закріпленому у 1774 р за Росією, місцеве населення сіяло “озимую рожь и пшеницу, яровые, ячмень, гречу и просо весьма хорошо; и почти рожь и пшеница, и ячмень вдесятеро родится, а просо в тридцать раз выходит” [22, с. 284-286]. Зростання питомої ваги землеробства у господарстві ногайців

Єдисанської, Єдичкульської та Джембуйлуцької орд не порушувало підвалин їхньої кочівницької економіки. Лист кошового отамана І. Малашевича (1735) засвідчує типовий для меридіонального кочування господарський ритм: “ногайцы от реки Молочной к Днепру возвратятся там хлеб жать и чрез зиму стоят будут” [5, с. 86]. Другорядне значення землеробства помітне і в листі Крим Гірей-хана до кошового отамана О. Білицького від 19 травня 1759 р. щодо переведення єдичкульських ногайців з Буджаку до степового лівобережжя Дніпра: “Ногайцы по Днепру зимівниками своїми жити, “худобу плодити” і землю орати будуть” [51, с. 378]. Хлібні поля ногайців розташовуються не тільки поблизу зимівників. У 1744 р. згадано перебування єдисанців “для жатвы” у Побужжі, поблизу кордону з Запорозькими Вольностями. У 1742 р. там же фіксуються і поля джембуйлуковців [6, с. 241, 244].

Початок пори жнив був для ногайців важливим періодом господарського циклу. У серпні 1755 р. значковий товариш Ф. Конєвський, відвідавши буджацького сераскера, доповідав до фортеці Св. Єлизавети, що не застав ногайського караулу на прикордонному роз'їзді на р. Чечаклеї, оскільки “того караула нет для рабочей нынешней поры”; з тієї ж причини один мурза відмовив дати йому людей для супроводу, адже всі були задіяні в збиранні хліба [1, арк. 104-104 зв.]. Вирощення збіжжя стає наскільки звичайною справою для ногайців, що частиною врожаю вони сплачували регулярний податок кримському хану – 4 кг пшениці від кожного казана або сім'ї [51, с. 370]. Німецький географ Тунманн (близько 1777 р.) вказав на значні обсяги поширення землеробства у єдисанців, єдичкульців і джембуйлуковців: “звичайна їхня їжа просо, ячмінь і гречиха, які вони вирощують; далі – м'ясо коней, худоби й баранів, яких вони мають великі стада”; ячмінь і просо, вирощені ногайцями, поруч з медом, воском, ягнячими шкурами відряджали морем кримські й турецькі купці до Стамбулу. При тому зазначено, що буджацькі ногайці ведуть землеробське господарство краще, ніж ногайці інших орд: “Буджаківці сіють пшеницю, жито, особливо ячмінь і просо. Як говорять, ячмінь дає врожай сам-сто” [52, с. 47, 52].

Технологія обробки та зберігання продуктів землеробства у причорноморських ногайців у цілому не відрізнялася від інших регіонів, заселених тюркомовним населенням. У Криму зерно молотили коні, прив'язані одне до одного; їх проганяли по снопах, складених довкола стовпа. Для збереження хліба влаштовували глибокі ями (оруз), викопані в землі і обкладені сухою соломою, що запобігало псуванню зерна; сама ж яма засипалася над отвором землею, що робило схованку непомітною на поверхні [58, с. 169]. Подібний спосіб молотьби спостерігався у поволзьких ногайців, а також у кочовиків Золотої Орди: “по різних місцях ... кружляли прив'язані до стовпа воли і коні, які повинні були вибивати і молотити просо” [45, с. 79].

Ногайці вирощували пшеницю простих сортів, просо, овес, які не потребували складного обробітку ґрунту. Орало примітивним плугом, до якого прилаштовувалося колесо від гарби діаметром до 2 аршин. Ногайці здійснювали дрібну оранку землі та незначне боронування, що перешкоджало рости посівам озимини [9, с. 251]. Під жито і просо землю майже не боронували. Як зауважив

Г. Радде, “на татарському полі ніколи не видно прямої борозни; краї ж поля бувають забороновані дуже неправильно, так що плуг або на 10 кроків перейде межі поля, або на 10 кроків не дійде до неї” [46]. Землеробство ногайців ґрунтувалося виключно на займанщині цілинних угідь, не було дво- і триплля, так само, як і жодної системи сівозмін. Засвідчена джерелами висока врожайність забезпечувалася виключно високими якостями цілинних чорноземів: “Благодатна цілина, не дивлячись на недосконалість оранки, одна продукує те, чого неможливо досягнути за відсутності [сільськогосподарської] майстерності” [9, 251]. Певне поширення у ногайців мало городництво, утримування баштанів, на яких вирощувалися кавуни та дині [46].

В умовах стабілізації кордонів на степовому порубіжжі відновлюється меридіональний тип кочування. Однією з його ознак було переважне використання великих розбірних юрт-терме, порівняно з малими нерозбірними кибитками, котрі засвідчив Клеєман [27, с. 71]. За інформацією французького консула в Криму Ш. де Пейсонеля, землі кожної орди поділялися між її внутрішніми відгалуженнями, розподілені території позначалися певними “кордонами”, але приватні особи зовсім не мали власної землі. Кожне “плем’я” кочує своєю територією і тільки взимку має постійне житло. Для будівництва зимівників обиралося місце, найбільш захищене від зимової негоди. “Коли починається час посіву хлібів і з’являється трава для випасу худоби, аули залишають зимові стійбища і йдуть кочувати, шукаючи зручні місця для посівів; потрібно зазначити, що ногайці майже ніколи не оброблюють два роки підряд одні і ті ж землі. Під час виходу на кочування, в літкових станах, мурза, голова аулу розподіляв між підвладними йому улусними людьми землі, яку розмежував мотузкою. Потім кожний відгороджував відведене йому займище плетнем, або позначав його якимись помітними знаками” [62, с. 204]. Загони для худоби у ногайців фіксуються й документами Архіву Коша, зокрема згадується “скотський кіш” джембуйлуковця Джан-Теміра-мурзи поблизу урочища Аргомакли (р. Громакля) [6, с. 243]. Втім, попри поширення сінокосіння, худобу пасли цілорічно на підніжному кормі. Особливими кормовими якостями відзначалася біла полинь (її тюркомовні кочовики називали юшан), котра і взимку залишалася свіжою. То ж кочовики для зимівлі шукали місцевості, де такої трави було вдосталь. Як зауважив П. С. Паллас, “степові народи зазвичай уміють обирати собі місце для кочовища, і найкращим чином насолоджуються перевагами, переходячи з одного місця до іншого” [39, с. 557, 566].

Всередині ногайського кочового колективу лишався чинним традиційний поділ праці за статевим принципом: “Заняття чоловіків становили, окрім самого легкого догляду худоби, полювання за диким звіром., переїзди з місця на місце, верхова їзда ... іноді торгівля і обмін”, жінки ж виконували господарські роботи [29, с. 12]. Серед допоміжних промислів певне поширення мала і рибалка, свідченням чого є крадіжки ногайцями у запорожців каюків та риболовних сіток [7, с. 411]. Разом з тим, поділ господарських занять був наслідком й соціальних чинників. Землеробство залишалася найменш престижною справою, якою займалися незаможні кочовики. Так, у 1749 р.

кримський хан пропонував російським урядовцям не проводити комісію з розгляду прикордонних суперечок у червні, оскільки тоді “весь народ в надлежачей летней работе обязан бывает и следственно-де в то время *бедным людям* произойти могут лишняя убытки и волокиты” [6; с. 253-255].

Регуляція процесу кочування, що раніше була прерогативою ногайського бая і його урядовців, у XVIII ст. здійснюється адміністрацією кримського хана. Ханські урядовці мусили враховувати господарські інтереси своїх ногайських підданих і захищати їх на міжнародному рівні. Так, літо 1754 р. видалося надміру посушливим; ногайські аули потягнулися до Дніпра, ставши легкою здобиччю запорожців, котрі нападали на них з човнів. З цього приводу кримський хан доповів Порті, яка заявила протест російському послу. Результатом російсько-турецьких дипломатичних домовленостей стало запровадження прикордонної варти на кордонах і посилення контролю над запорозьким козацтвом [7, с. 580]. Також, з приводу “недороду в кримской границе трав” перекопський каймакан Фетте-ефенді прохав запорозького кошового отамана дозволити кримським підданам “в нужное время ... на запорожские земли скот для пастби вгонить” [7, с. 598-599].

Кочування за усталеним маршрутом починалося навесні і відбувалося у напрямку до літкових пасовищ, де випадало більше опадів і були кращі кормові ресурси. З виходом на кочування ногайські аули об'єднувалися у великі колективи, рухаючись із значною кількістю худоби. Усі родові відгалуження виходили на кочування одночасно, змішуючись усередині макро-групи; такий різновид кочування мав назву ортак. Темп руху на початку кочування мав бути швидким, щоб не допустити виснаження пасовищ з раннім травостоєм, а також гарантувати безпеку від можливих нападів сусідів. На початку весни кочовий колектив був найбільш вразливим; період з 11 по 17 березня у ногайців звався бердази, тобто “березневі дні негоди”. Це був час, коли закінчувались кормові ресурси, ще не з'являвся новий травостій, а худоба була виснажена [25, с. 71].

Вихід на кочування знаменував початок нового життєвого циклу, тому й відбувався на кшталт новорічного свята. Настання весни і літньої пори ногайці святкували гуляннями – сабантой. У карагашів (поволзькі ногайці), з цієї нагоди жінки вбиралися по-святковому, у кожній сім'ї різали барана, чоловіки пили айран, діти досхочу їли ласощі. За знаком, поданим главою сім'ї, починався вихід на кочування. Спочатку виганяли коней, згодом – велику рогату худобу, за ними – кіз і овець; кожне стадо, що складалося з певного різновиду худоби, ззаду гнали погоничі. За худобою слідом їхали навантажені юртами і речами побуту гарби, якими керували жінки і діти. Чоловіки замикали процесію, простуючи верхи на конях, або пішки, хто не мав коня [35, с. 90-91]. Досягнувши літкових пасовищ, аули зменшували швидкість і починали кочувати окремо одне від одного, на відстані 1-2 переходи. Перебування на певному місці тривало 2-4 тижні, протягом яких худоба стравлювала травостій. З часом доходила черга до відгінних полів, що містилися на дальній дистанції від табору. Коли скінчались кормові ресурси угіддя, табір змінював розташування [35, с. 91]. Для наступного стійбища обирали місця поблизу водойм, копаней чи колодязів [38, с. 16]. Особливо цінними були пасовища,

розташовані вздовж річок, на луках з соковитою травою, що лишалася свіжою упродовж літньої спеки [41, с. 283].

Кожен різновид худоби перебував у окремому стаді, великі стада дрібнилися на гурти. Випас великої рогатої худоби здійснювався окремо від дрібної; верблюди з травня до листопада утримувалися поблизу аулу (табору) і лише згодом віддавалися чабанам для випасу на віддалених пасовищах. Кількість худоби у стаді чи гурті обмежувалася кормовими ресурсами угіддя. Щоб уникнути надмірної концентрації худоби, в одному стаді не тримати більше 500 голів овець, 200 голів великої рогатої худоби або коней, 50 верблюдів [25; 69, 70]. Ефективне використання пасовищ передбачає випас худоби з розрахунку 100 голів на 6-9 га. Загінний спосіб випасу дозволяє зменшити потребу в пасовищній площі на 20-25 % [28, с. 261]. До нього кочовий колектив найчастіше вдавався в умовах дефіциту пасовищ, зокрема узимку, однак для напівосілих номадів, пасовищний фонд яких був обмежений, він стає типовим. Напівкочовики, що мешкали у передгір'ях, дотримувалися вертикального типу кочування, що полягало у випасі худоби взимку – на полонині, влітку – в горах, на верховині [33, с. 275-276]. Кубанські ногайці з осені до весни тримали худобу на загальноаульних випасах, лише при критично низькій температурі повітря її переганяли до стаціонарних приміщень; у квітні-травні худоба виганялася на гірські випаси, поблизу поселень залишалися лише дійні корови, робочі коні та воли, що використовувалися для землеробства. При цьому, землеробство напівномадів (як у випадку з буджаківцями), будучи хоч і більшим за обсягом, ніж у типових кочовиків, все ж складало наступну за значенням, після скотарства, галузь [25, с. 73]. Загінна система випасу спостерігалася в інших районах напівосілості ногайців – у передгір'ях Криму, а також на степовому просторі – у Поволжі та Буджаку.

Кочування в аридній зоні потребувало використання значних обсягів водних ресурсів, місця розташування яких складали важливий пункт кочового маршруту. Особливе значення мали колодязі й копані. Колодязі обкладалися камінням або дерев'яним зрубом; копані складалися з необлаштованих ям, що наповнювалися джерельною або дощовою водою [35, с. 10]. Вода була часто непридатною для пиття людини і використовувалася тільки задля напування худоби. За питво ногайцям зазвичай правили молокопродукти і зелений чай [53, с. 11]. Будівництво колодязів вважалося сакральним актом і здійснювалося толокою, тому місця водопою були володінням усього кочового колективу.

При відносній фондоємності (потребі у значній кількості худоби для забезпечення кочування), кочове господарство не було надміру трудомістким. Так, щодо Кизлярського степу засвідчено, що лише “два рази на тиждень, а іноді й один раз на місяць поїде він (ногаєць. – В. Г.) подивитися своє стадо або табун, дасть настанову чабану щодо засобів лікування худоби” [38, с. 29]. Безпосередній догляд за худобою не потребував багато часу і у тих ногайців, котрі на початку ХІХ ст. мешкали біля р. Молочної [29, с. 12]. Здебільшого це стосується багатих родин, що використовували чабанів. Хоча і родини середнього статку, які становили більшість аульного населення, наймали чабанів у складчину. Чабан, найнятий общиною для випасу верблюдів, за

півроку отримував одного верблюда та зимовий одяг [25, с. 70]. Чабанами ставали збіднілі кочовики, котрі, як плату за своє наймитування, отримували певну частину від приплоду худоби; інколи в якості чабанів використовували й ясирі. Чабан, випасаючи стадо, часто діяв на власний розсуд, пересуваючись автономно від свого аулу, маючи досвід раціонального використання пасовищ і догляду за худобою. У передгір'ях Північного Кавказу чабани домовлялися між собою про порядок перегону стад, враховуючи наявність кормів і міркування безпеки [25, с. 73].

Кочування у північних межах літовки тривало до початку осені. Тоді починався рух у зворотному напрямку, так само з поєднанням аулів у великі колективи і початково прискореним темпом, що складав до 30 верст на добу. З наближенням до зимівників, швидкість перекочівки зменшувалась, знову відбувалося розсосередження на аули, які в режимі самостійного кочування перебували зиму [44, с. 40-41]. Худоба взимку трималася на підніжному кормі; здатність коней до тебенівки забезпечувала кормом інші види худоби. Конярство становило невід'ємний елемент кочового скотарства, без якого кочування в східноєвропейських степах, з їхніми холодними зимами, снігом і ожеледдю, було б неможливим. Коні розбивали крижану корку, звільняли травостій від снігу, тим самим забезпечуючи себе та інші види тварин кормом [33, с. 276]. Під час зимового кочування особливо цінувався білий полин – юшан, що і взимку лишався свіжим. Тому для зимівлі шукали місця, де такої трави було вдосталь [39, с. 557]. Біля зимівників практикувалася заготівля сіна, що використовувалося як страховий кормовий ресурс, на випадок, коли товщина сніга сягне за 15 см. [46].

Зимівники-кишла становили невід'ємну складову частину господарства в умовах меридіонального типу кочування. Вони склалися з “групи більш-менш облаштованих житлових і господарських будівель, побудованих головним чином з саманної цегли, для огорожі дворів слугував здебільшого бур'ян; іноді – садибне місце і “база” для худоби, просто обкопана канавою, в якій нечистоти складені у вигляді валу з одного боку і слугують за стан або огорожу” [60, с. 413]. Огорожі утворювали чотирикутні загоны – курен кора, в одному з кутків відділялося місце для телят – шетен, відокремлене від загону для дійних корів. Проте часто загоны не створювалися і худоба утримувалася протягом зими у балках [25, с. 73]. Для її захисту від хуртовини застосовували вкриті повстю загорожі [46].

Склад стада худоби ногайців визначався наявністю низькорослих коней різної масті (сірої, каштанової, червоної, темно-рудой, іноді бурой), середньої величини корів з добрими молочними якостями, придатних до роботи (у тому числі і до упряжки в плуг) биків, переважно курдючними вівцями, хоча іноді були барани російської породи [53, с. 7]. Джерела вказують на досить гарні характеристики ногайських овець: “вовна у них досить легка і придатна на різні виробы”, з курдюка однієї вівці топили сала до 30 фунтів [38, с. 12-13], хоча ногайські вівці поступалися якостями калмицькій курдючній вівці. У ногайців Північного Кавказу були поширені вівці породи волоської, грецької, болдирь, що на середину XIX ст. характеризувалися невисокою якістю [8, с. 251]. Велику

рогату худобу сучасники визнавали кращою за російську, за виключенням холмогорської [38, с. 12]. Кози були простої породи й не мали якісної вовни. Двогорбих верблюдів тримали в незначній кількості – по 5-30 голів на одну сім'ю, переважно в заможних родинах [38, с. 17; 53, с. 7]. Верблюдоводство складало прибуткову галузь скотарства. Астраханські двогорбі верблюди давали в середньому 6-7 кг молока на день при 7 % жирності, 4, 5 кг вовни з одного настрига, будучи також цінними в'ючними тваринами. Певне поширення мало розведення птиці – курей, гусей, качок, яких перевозили під час перекочівок у клітках [25, с. 61, 64].

Традиційне житло ногайців мало декілька різновидів, прилаштованих до різних сезонів і умов кочування. Найбільш поширеним були юрти або кибитки, які поділялися на два різновиди: великі розбірні – терме і малі нерозбірні – отав [53, с. 15]. Юрти-терме мали округлу форму, склалися з розбірного каркасу у вигляді решіток, поверх якого кріпилася повсть; у разі зміни місця кочування розібрані деталі юрти вантажилися на гарби і таким чином переміщувалися. Юрта-отав (власне кибитка) зовні не відрізнялася від терме, лише мала менший розмір і постійно перебувала на гарбі. Ці обидва різновиди фіксуються у ногайців Поволжя та Північного Кавказу [53, с. 15-16; 12, с. 171; 18, с. 78-79]. За наявності стабільних маршрутів кочування і відносної безпеки кочового колективу переважали юрти-терме. За спостереженням П. Небольсіна, кибитки-отав застосовували лише нечисельні кочові колективи [35, с. 12], що не могли гарантувати собі безпеку і здобути стабільну територію кочування, а тому змушені кочувати у більш мобільному порядку. Крім того, узимку практикувалося використання напівземлянок, біля яких розташовувалися юрти [29, с. 14]. Землянки – ерме-къази – розташовувалися у зимівниках, до яких кочовий колектив, що мав стабільний маршрут кочування, повертався кожної зими.

Господарство ногайців залишалось консервативним, склад стада, способи використання пасовищ і догляду за худобою практично не змінювався. Так само мало змінювалися якості худоби, що не поділялася на м'ясні, молочні та вовнові породи. В останній третині XVIII ст., коли російський уряд перевів причорноморських ногайців до р. Кубані, спостерігається стрімке зниження (до традиційних меж) питомої ваги землеробства в єдисанців, єдичкульців та джембуйлукувців [19, с. 128-129]; схильність до осілості виявили тільки буджаківські ногайці. Переправляючись через Дон у 1771 р. буджаківці купували багато зернового хліба, заявляючи російським урядовцям: “Мы будем сеять хлеб в степи меж Азовским и Каспийским морями”. Решта ногайців, як зазначив капітан І. Хаников, “хлеба не сеют и травы не косят, хлеб покупают, и ежели им куль удается купить, то на 1 и 2 года с семьи его будет, а только кладет по горсте в воду, когда мяса нет” [57, с. 78]. Агатангел Архипов, котрий лишив тонкі спостереження щодо побуту прикавказьких ногайців в середині XIX ст., зауважив, що для ногайця м'ясо, кумис, айран й чай – не просто їжа і питво, а це ті речі, котрі дозволяють ногайцю почувати себе ногайцем. “Отнимите от него эти принадлежности вседневного продовольствия, доставьте ему исключительно пищу русского мужика, – что тогда выйдет из ногайца? Он будет сыт, правда, но отнюдь не доволен... Такая жизнь ему надоест и он скоро

возвратится в сферу тех малых лишений, которые хотя и изнурительны подчас, но зато знакомы ему с детства” [8, с. 251]

Таким чином, у різних політичних та соціально-економічних умовах упродовж XVI-XVIII ст. ногайці демонстрували високу адаптивну спроможність своєї традиційної господарської системи. Збільшення питомої ваги землеробства у XVIII ст. не спричинило руйнації кочового типу економіки і не еволюціонувало в осіле землеробське господарство. Землеробство, підпорядковане загальному кочовому господарському циклу, залишалося специфічною нормою для кочівницької економіки. Всупереч впливам зовнішніх чинників, в разі збереження основного фонду худоби кочовики зберігали здатність до кочування, легко варіюючи і прилаштовуючи до основного виду господарської діяльності заняття землеробством. Випадок з буджаківцями вказує на те, що перехід до осілості як принципово іншого господарсько-культурного типу може не призвести до поновлення попередніх кочівницьких якостей, а також засвідчує приклад седентаризації номадів, котра відбулася не в силу внутрішніх еволюційних процесів, а в результаті репресивних заходів кримських ханів. Подібними ж репресіями – спаленням гарб – російська адміністрація в особі пристава де Мезона спромоглася на початку XIX ст. перевести до осілості ногайців, оселених біля річки Молочної.

Бібліографічні посилання:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі: ІР НБУ). – Ф. 9. Док. 132-214. 1754–1755 рр. – 156 арк.
2. Центральний державний історичний архів України (далі: ЦДАУ). – Ф. 50. Оп. 1. Спр. 507. 1735 р. – 18 арк.
3. ЦДАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 91. 1760-1761 рр. – 135 арк.
4. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 // Записки Одесского общества истории и древностей (далі: ЗООИД). – Т. XIV. – Одеса, 1886. – С. 283-715.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 1. – К., 1998. – 695 с.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – К., 2000. – 449 с.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
8. Архипов Агафангел. Ногайцы // Кавказ (газета). – Тифлис, 1850. – № 63. – 12 августа.
9. Архипов Агафангел. Ногайцы // Кавказ (газета). – Тифлис, 1852. – № 3. – 12 января.
10. Д'Асколи Эмиддио Дортелли. Описание Черного моря и Татарии. // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902. – С. 89-180.
11. Броневский Мартин. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // ЗООИД. – Т. VI. – Одесса, 1867. – С. 333-367.
12. Бруин К., де. Путешествия в Московию // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1989. – С. 17-89.
13. Бодрихін В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф. та ін. Державотворчі процеси у кочовиків східноєвропейського степу. – Луганськ: Вид.-во СУДУ, 2000. – 96 с.
14. Боплан Г.-Л., де. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер з фр. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
15. Васильев Л.С. История Востока: в 2 т. – Т. 1. – М.: Высш. школа, 2001. – 512 с.

16. Васильев Л.С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 157-175.
17. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1934. – 223 с.
18. Гаджиев В.Г. Сочинение И. Гербера “Описание стран и народов между Астраханью и рекою Курой находящихся как исторический источник по истории народов Кавказа”. – М.: Наука, 1979. – 271 с.
19. Грибовський В.В. Обставини та хід переміщення причорноморських ногайців до Північно-Західного Кавказу на початку 70-х років XVIII ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2007 – Вип. 4. – С. 121-131.
20. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Танаис ДИ-ДИК, 1994. – 544 с.
21. Донские дела. Книга третья // Русская историческая библиотека. – Т. XXVI. – СПб., 1909. – 1022 с.
22. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М.: Изд.-во АН СССР, 1955. – 368 с.
23. Іналджик Галіль. Османська імперія. Класична доба. 1300-1600 / Пер. з англ. Олександр Галенко. – К: Критика, 1998. – 286 с.
24. Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – К., 1890. – С. 1-58.
25. Калмыков И. Х., Керейтов Р. Х., Сикалиев А. И. Ногайцы. – Черкесск: Ставропольское книжное изд.-во, Карачаево-Черкесское отделение, 1988. – 232 с.
26. Кантемир Дмитрий. Описание Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1973.
27. Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию також в земли буджатских и нагайских татар. – СПб: Государственная военная коллегия, 1783. – 250 с.
28. Колхозная производственная энциклопедия / Под ред. В.В. Мацкевич. – Т. 1. – [Б. м., 1950]. – 463 с.
29. Корнис. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Телескоп, журнал современного просвещения, издаваемый Н. Надеждиным. – Ч. XXXIII. – М.: тип. Н. Степанова, 1836. – С. 3-23, 210-230, 269-297.
30. Крадин Н.Н. М.М. Хазанов. Кочевники и внешний мир (рецензия) // Восток. – М.: Наука, 2004. – № 1. – С. 192-195.
31. Кримський А. Історія Туреччини. – Київ-Львів: Олір, 1996. – 288 с.
32. Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М.: Изд.-во МГУ, 1976. – 319 с.
33. Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры (в первобытном и раннеклассовом обществе). – М.: Изд.-во МГУ, 1979. – 304 с.
34. Меховский Мацей. Трактат о двух Сарматиях. – М.-Л., 1936. – 288 с.
35. Небольсин Павел. Очерки Волжского низовья. – СПб.: тип. МВД, 1852. – 197 с.
36. Негри А. Извлечение из турецкой рукописи [Одесского] общества [истории и древностей], содержащей историю крымских ханов // ЗООИД. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 379-392.
37. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка // ЗООИД. – Т. 11. – Одесса, 1879. – С. 473-493.
38. Павлов Андрей. О нагайцах, кочующих по Кизлярской степи. – СПб.: тип. Департамента внешней торговли, 1842. – 47 с.
39. Паллас П. С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – Ч. I. – С.Пб., 1773.
40. Паллас Петр. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области. – СПб.: Императорская типография, 1795.
41. Перетяткович Г. [Е. И.]. Поволжье в XV и XVI веках (очерки из истории края и его колонизации). – М.: тип. И. К. Грачева, 1877. – 334 с.
42. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен // Избранные произведения. – Кн. 1. – М.: Мысль, 1966. – 725 с.

43. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982. – 188 с.
44. Поноженко Е.А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV – середине XVII вв. Дисс. к. юридич. н. – М.: МГУ, 1977. – 200 с.
45. Путешествие в Тану Иосафата Барбаро // Библиотека иностранных писателей о России. – Т. 1. – Спб., тип. III отд. Собств. ЕИВ канцелярии, 1836. – С. 1-65 (отделение II).
46. Радде Густав. Крымские татары // <http://www.kirimtatar.com/Story/Radde/radde6.htm>
47. Ромм Жильбер. Путешествие в Крым в 1786 г. / Пер. и прим. К.И. Раткевича. – Л.: Изд.-во ЛГУ, 1941. – 79 с.
48. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. – К.: тип. М.П. Фрица, 1876. – 104 с.
49. Рыблова М.А. Донское братство: казахи сообщества на Дону в XVI – первой трети XIX века. – Волгоград: Изд.-во Волг. ГУ, 2006. – 544 с.
50. Саханова К.Б. Кочевой хозяйственный тип в Казахстане // Вестник КазГУ. Серия экономическая. – Алматы, 1998. – № 9 // <http://lib.kazsu.kz/Vestnik/Econom/year98/N9/15.htm>
51. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
52. Тунманн. Крымское ханство / Пер. с нем. Н.Л. Эрнста и С.Л. Беляевой. – Симферополь: Таврия, 1991. – 93 с.
53. Фарфоровский С. В. Ногайцы Ставропольской губернии. Историко-этнографический очерк. – Тифлис: тип. К.П. Козловского, 1909. – 34 с.
54. Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд.-во МГУ, 1966. – 274 с.
55. Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: Изд.-во МГУ, 1973. – 180 с.
56. Ферран Франсуаз. Путешествие из Крыма в Черкесию, через земли ногайских татар, в 1709 г. // Русский вестник. – 1842. – № 4. Апрель. – С. 41-56.
57. Ханьков И.И. Подлинная записка о донской экспедиции // ЗООИД. – Т. 14. – Одесса, 1888. – С. 66-90.
58. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар (Статья вторая) // Вестник Европы. – 1867. – Т. II. Июнь. – С. 140-174.
59. Челеби Эвлия. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – М.: Изд.-во Вост. л.-ры, 1961. – 338 с.
60. Щеглов И. Л. Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи. – Т. 1. Бюджеты трухмен и ногайцев. – Ставрополь, 1910. – 559 с.
61. Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – Спб.: тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 284 с.
62. Peyssonel M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – Т. II. – Paris, 1787 (M.DCC.LXXXVII). – 377 p.